

המרת איסור חמור באיסור קל יותר מוטב שיאכל רוטב ולא שומן

מאמר זה דן בשתי שאלות כלליות, שיש להן השלכות בכל מהלכי החיים המודרניים: 1. באילו תנאים אומרים לאדם שעלול לחטוא באיסור חמור לעשות עבירה קלה יותר כדי להימנע מאיסור חמור; 2. מתי מותר, ולפעמים מחויב, אדם לחטוא כדי שיזכה חברו. בשאלה הראשונה, האדם שהמיר את העבירה החמורה בקלה יותר נקרא חוטא. במקרה השני, כשאומרים לאדם לעשות עבירה כדי לזכות את חברו, הוא אינו עובר עבירה. נידונות שאלות שהזמן גרמן, כגון סידורי עבודה בתעשייה שמחליפים איסורי דאורייתא בעבודה בשבת באיסורי דרבנן, הזמנת אורחים מחללי שבת לסעודת שבת כאשר בטוחים שהם יסעו במכונית אחרי הסעודה, התרת נישואים בתנאים מסוימים כדי למנוע איסורי אשת איש או ריבוי ממזרים. אומרים לאדם חטא כדי שיזכה חברו כאשר יש מצווה לרבים, מצווה רבה או מניעת עבירה של רבים, ובתבדל בין צורכי ציבור ובין צורכי היחיד.

מבוא

לפני כעשרים וחמש שנים התחלתי לכהן בוועדה ממשלתית, שתפקידה היה להמליץ לשר העבודה על דרכים כיצד לצמצם ככל האפשר העסקת יהודים במפעלים בשבת. הוועדה פעלה בלי שהופנו אליה זקוקי התקשורת, וכך הצליחה להפחית את מספר המועסקים בשבת בכמה אלפי יהודים. (בהתחלה כיהנתי כנציג של שר הדתות ואחר-כך כנציג הממשלה, לאחר שראש הממשלה, מר מנחם בגין, בחר בי כמייצג את הממשלה במקום שר העבודה).

במשך כהונתי בוועדה זו התעוררה שאלה מרכזית. בכמה מפעלים לא היה אפשר לצמצם את מספר העובדים לפי ההנחיות של חוקי מדינת ישראל, ובמיוחד לפי חוק שעות עבודה ומנוחה. גם לא היתה אפשרות לעצור את הפעלתם של מפעלים מסוימים בשבת. לעומת זאת, היתה אפשרות למנוע חילול שבת במלאכות דאורייתא על-ידי שינוי סידורי עבודה או על ידי הכנסת טכנולוגיה חדישה, באופן שפעולות אלו יצמצמו לעבור על איסורים דרבנן בלבד. בשאלות כאלו נהגתי להתייעץ עם הגר"י אברמסקי זצ"ל, שענינו הפקוחות וידיעותיו בתורה, וגם נסיונו כדיין לשעבר בבית-הדין בלונדון, הכשירו אותו אולי יותר מרבנים אחרים לפסוק בשאלות קשות אלו. משום היותו מצוי בשאלות ציבוריות, הבין הוא את השיקולים השונים כולל שיקולים משקיים.

דעתו הנחרצת של הרב אברמסקי היתה, שאין להשתמש בסידורים טכנולוגיים כדי להמיר איסור דאורייתא באיסור דרבנן במפעלים תעשייתיים או ציבוריים. עדיף שהפעלים

היהודים יעברו על איסורים חמורים במלאכות דאורייתא בשבת, מאשר להתיר איסורים דרבנן באופן רשמי בשביל מפעלים אלו. מצד שני הוא המליץ, שאם יש דעות שונות, כגון מחלוקת אחרונים, אם בהפעלת סידורים חדשים יש איסור דרבנן או לא, ויש צורך ציבורי בהפעלת המפעל בשבת, יש מקום להקל כדי למנוע חילול שבת דאורייתא ולהציל את הפועלים מאיסורים אלו, ולא להתחשב במחמירים.

לדעתו זו הביא הרב אברמסקי ראייה מדברי עקידת יצחק: "על אודות הנשים הקדשות שהיה אסורן רופף ביד שופטי ישראל אשר בדורנו ולא עוד אלא שכבר יאותו בקצת הקהלות ליתן להם חנינה ביניהם. גם יש שמספיקין להם פרס מהקהל כי אמרו כיון שמצילות את הרווקים או הסכלים מחטא אסור אשת איש החמור או מסכנת הגויות מוטב שיעברו על לאו זה משיבאו לידי אסור סקילה או סכנת שריפה". בעל העקידה מתרעם על שבית-דין אינו מבדיל בין חטא של יחיד לחטא של ציבור. היחיד שחטא דמו בראשו, אבל הציבור הוא נקי: "אמנם החטא הקטן כשיסכימו עליו הרבים והרת נתנה בבתי דיניהם שלא למחות בו הנה הוא זמה ועון פלילי וחטאת הקהל כלו ולא נתן לכתחילה אם לא בפורענות הקהל... ולכן הוא טוב ומוטב שיכרתו או ישרפו או יסקלו החטאים ההם בנפשותם משתעקר אות אחד מהתורה בהסכמת הרבים... ומי שלא יקבל זה בדעתו אין לו חלק בכינה ונחלה בתורת אלוקית".

יש אמנם הבדל גדול בין המצב המביש המתואר בעקידת יצחק, שבו בית-דין או ראשי הקהל רצו לתת גושפנקה רשמית לשימוש בבתי זנות יהודיים כדי למנוע איסור חמור של אשת איש או ביקור אצל זונות גויות, לבין מניעת עבירות של חילול שבת על-ידי החלפת איסור דאורייתא באיסור דרבנן. אבל הנימוק העקרוני של הרב הגאון קיים בשני המקרים: אין בית-דין או גוף ציבורי דתי יכול להיות שותף בהסכמה — אפילו אם לא יסכימו מפורשות אבל עמדתם עלולה להתפרש כהסכמה, משום שהוועדה פועלת כרשות ממלכתית — להפעיל יהודים בעבודה בשבת על-ידי סידורים מיוחדים שהם איסורים על-פי דין. לכן, מוטב שהמפעל יקבל רשות לפי החוק להעסיק עובדים יהודים בשבת והעובדים יעברו על איסורי דאורייתא ע"י עשיית מלאכות בשבת, מאשר לתת הכשר ציבורי לעבור על איסורי דרבנן.

לאחרונה יצא לאור ספרו של הרב צבי שכטר, נפש הרב, ושם מובא סיפור בשם הגה"ד יוסף רב הלוי סולוביצ'יק זצ"ל, שמראה שהשקפתו בעניינים ציבוריים דומה לזו שהבאנו בשם הגר"י אברמסקי. מובא שם: "אע"פ דקיימא לן לדינא (עמ"ב סי' רעו ס"ק כה) דאמירא לנכרי מותר אפילו באיסור דאורייתא במקום מצוה דרבים, ואשר עפ"י יסוד זה נהגו בקצת קהילות בשאר ארצות להתיר לנסוע לבית הכנסת (הנמצא בתוך התחום) בשבת באוטובוס המונהג ע"י נכרי, מכל מקום במדינתנו (הכוונה לארה"ב) א"א להתיר דבר שכזה, דכל דבר אשר בעצמותו מותר הוא, אלא שנהפך לסמל להריסת הדת, או ככולה או במקצתה, כנסיעה במכונית ובאוטובוס בשבת, אשר נהפך במדינתנו לסמל הריפורמים והקונסרבטיבים, ש'החיר' נסיעה לשם תפילה בביהכ"נ בשו"י"ט, פעולה זו הופכת להיות פעולה אסורה".³

שאלה כללית בעניין המרת איסור חמור באיסור פחות חמור

השאלה שהעליתי היא יותר כללית. היא נוגעת לא רק להמרת איסורי דאורייתא באיסורי דרבנן ביחס לשבת, אלא גם להלכות אישות או לאיסורים אחרים, במישור הציבורי והפרטי.

אביא כמה דוגמאות מתחומים שונים מסוגיות שונות בש"ס, ומדיוני הראשונים והפוסקים המתייחסים לשאלות אלו. דווקא בדורות האחרונים התרבו שאלות קשות מסוג זה, מכיוון שחלק מעמנו זנח מורשת אבותיו ואינו שומר תורה ומצוות, ולא רק כמומר לתיאבון כי אם במודע.

ספיה להתלבטויות אלו היא השאלה הנפוצה היום: האם מותר להזמין אורחים לסעודת שבת, כאשר יש סבירות גדולה שהם יסעו במכונית למקום האירוח ויחללו על-ידי כך את השבת? אמנם שאלה זו אינה דומה לדוגמאות שהבאנו לעיל. האורחים שאינם שומרי שבת, מחללים את השבת בדרך-כלל גם בלי נסיעה זו. אין כאן המרה של איסור חמור באיסור קל, אלא עצם ההזמנה להתארח אצל משפחה דתית כרוכה באיסור. ברם, המטרה היא שהאורחים יזכו במצוות "זכור את יום השבת לקדשו" ולטעום טעם שבת קודש באווירה של משפחה דתית. אין איסור להזמין אורחים שאינם שומרי מצוות כאשר אלו רוצים ליהנות מאווירה של שבת אצל משפחה דתית. להיפך, מזכים אותם במצוות קידוש וסעודת שבת. יש קצת תקווה שהאורחים יתחזקו ברגשי דתנו הקדושה. זה אולי ימנע אצלם הידרדרות רוחנית נוספת או התרחקות ממקור מחצבתם. מצד שני, המארחים נעשים מעין שותפים לעבירה על-ידי ההזמנה, שהרי הם יודעים שהאורחים עלולים לחלל את השבת. נדון בשאלה זו בסוף המאמר.

נביא כמה סוגיות שיש להן נגיעה לחקירתנו.

האם אומרים לאדם חטא כדי שיזכה חברו

הסוגיה המרכזית הדנה בהמרת איסור חמור באיסור קל יותר היא בתחילת מסכת שבת (ג ע"ב). איתא שם ד ע"א: "בעי רב ביבי בר אביי: הדביק פת בתנור — התירו לו לרדותה קודם שיבוא לידי חיוב חטאת או לא התירו? א"ל רב אחא בר אביי לרבנא: היכי דמי? אילימא בשוגג ולא אידכר ליה למאן התירו? ואלא לאו דאיהדר ואידכר מי מחייב? והתנן כל חייבי חטאות אינן חייבין עד שתהא תחלתן שגגה וסופן שגגה. אלא במזיד קודם שיבא לידי איסור סקילה מיבעי ליה. אמר רב שילא: לעולם בשוגג, ולמאן התירו — לאחריס. מתקיף לה רב ששת: וכי אומרים לו לאדם חטא כדי שיזכה חבריך? אלא אמר רב אשי: לעולם במזיד, ואימא קודם שיבא לידי איסור סקילה. רב אחא בריה דרבא מתני לה בהדיא: אמר רב ביבי בר אביי, הדביק פת בתנור, התירו לו לרדותה קודם שיבא לידי איסור סקילה". הסוגיה דנה בשתי שאלות: 1. אדם שרוצה להציל את עצמו מאיסור חמור על-ידי עבירה קלה, ולזה מתייחסת שאלת רב ביבי בר אביי; 2. האם מותר לאדם לעבור עבירה קלה כדי להציל אדם אחר מעבירה חמורה.

פסק הרמב"ם בהלכות שבת פ"ט ה"ה: "שכח והדביק פת בתנור בשבת ונזכר, מותר לו לרדותה קודם שתאפה ויבוא לידי מלאכה". מסביר המגיד משנה, שמותר לו גם להוריד כאשר הדביק בשוגג. מכאן הוכחה שהתירו לו לעבור על איסור דרבנן, לרדות את הפת, כדי שיציל את עצמו מאיסור סקילה.⁴

רבו המפרשים בפירושו החלק השני של הסוגיה הדנה בשאלה אם אומרים לאדם חטא בשביל שיזכה חברו. התוספות ד"ה וכי אומרים, שואלים על הסוגיה מגמרא בעירובין לב ע"ב, "רבי סב"ר ניתא ליה לחבר ליעבד איסורא קלילא ולא ליעבד איסורא רבה". מדובר בחבר האומר לעם-הארץ: "מלא לך כלכלה זה של תאנים מתאנתי". מכיוון שיש חשש

רציני שעם-הארץ לא יעשר ויאכל טבל, עישר החבר שלא מן המוקף. על זה אמר רבי, שמותר לחבר לעבור איסור קל כדי שחברו לא יעבור על איסור טבל. לעומת זאת, מהסוגיה שלנו משמע שאין אומרים לאדם חטא כדי שיזכה חברך. התוספות מתרצים שני תירוצים: א. "התם כדי שלא יאכל ע"ה טבל על ידו דאמר ל"י מלא לך כלכלה של תאנים מתאנתי, אבל הכא שלא נעשה האיסור על ידו אין אומרים לו חטא אפילו איסור קל שלא יבא חברו לידי איסור חמור". ב. "ואומר ריב"א דאפילו למדביק עצמו אין לפשוט משם להתיר, דהתם עדיין לא נעשה האיסור, ומוטב שיעשה איסור קל ולא יעשה איסור חמור על ידו, אבל הכא המעשה של איסור כבר נעשה וממילא יגמור, לא יעשה אפילו איסור קל בידים... ועוד י"ל דדוקא היכא דפשע קאמר וכי אומרים לו לאדם חטא כדי שיזכה חברך". פירוש הדבר, שההיתר לעשות איסור קל תלוי אם הוא פשע והביא את עצמו למצב שהוא עלול לעשות איסור חמור יותר. אם הוא לא פשע, התירו חכמים לעבור על איסור קל או למנוע איסור חמור לחברו. המאירי הביא טעם נוסף בשם חכמי לוניל: "שכל שחבר יודע בעם הארץ שחוטא בידים נוח לו לעשות הוא איסור קל להיות זה ניצל מעבירה חמורה, אבל איסור חמור הבא לעם הארץ מאליו כגון אפיה שאין ההדבקה איסור חמור אינו עובר עליו אפילו איסור קל". חכמי לוניל מבדילים בדרגת חומרת העבירה: שונה הדבקות הפת שהיא התחלת האפיייה, והאפיייה נמשכת ממילא ונגמרת בלי התערבות נוספת של האדם. ועוד תירץ המאירי: "תירצו חכמי הצרפתים [=בעלי התוס'] שלא נאמר שם אלא מפני שאם יחטא עם הארץ נמצא חבר גורם לו, אבל בזו שאינו גורם לו לא התירו. וחכמי הדורות מוסיפין בתירוץ זה שאף חבר אלו חטא עם הארץ נמצא הוא נותן מכשול ויש לו חלק בעבירה". משמע מתירוצו, שאם החבר עלול לגרום לעבירה לעם-הארץ על-ידי שהוא אינו מעשר, דהיינו על-ידי העדר פעולה מצדו, הוא נעשה שותף לעבירה, משום שמכשיל את עם-הארץ על-ידי השב ואל תעשה שלו. (תירוץ זה גם נרמז בתירוצם הראשון של תוס' בצינים שהאיסור נעשה על-ידי החבר).

בשולחן ערוך, או"ח, סי' רנד, סע' ו, נפסק להלכה: "מותר לרדות את הפת קודם שתאפה". פסק זה מתייחס לשאלה הראשונה בגמרא. אשר לשאלה השנייה, כותב המגן אברהם שם, ס"ק כא: "דווקא הוא אבל אחרים אסורים לרדות (רי"ו), דאין אומרים לאדם עשה חטא קל בשביל שלא יעשה חברך איסור חמור, כיון שלא נעשה איסור על ידו, וגם חברו פשע במה שהדביק (ב"ח, תוס'). ובאמת שהעיקר תלוי באם פשע, ועיין בעירובין דף לב בתוס', ועיין סוף סי' שו". המגן אברהם הרכיב את שני התירוצים של תוס', אבל הכריע שתירוצו של הריב"א הוא העיקר. (ראה גם מגן אברהם בהלכות לולב,² ודבריו שם הם לשיטתו שהדבר הקובע הוא אם פשע או לא פשע. וראה משנה ברורה, סי' שו, ס"ק נו, שנוטה להתיר על סמך תירוצם הראשון של תוס').

הבאנו דעת הראשונים. האחרונים דנו באריכות בסוגיה זו. ראה: שו"ת דובב מישרים, חלק א, סי' ע; אגרות משה, או"ח, ח"א, סי' קטז; או"ח, ח"ב, סי' ט-י; תשובת הרדב"ז, ח"א, סי' קפז.

הסוגיה בשבת דנה בשאלה שונה מזו שהבאנו בפתח דברינו כאשר לשינויים ופתרונות טכנולוגיים כדי שלא לעבור על איסור מן התורה אלא רק על איסור מדרבנן. ברדיית הפת השאלה היא, איך האדם יכול להציל את עצמו מאיסור סקילה או חטאת, כאשר הוא הביא את עצמו למצב שהוא עלול לחלל את השבת משום שפשע. בלי פעולה נוספת, בלי רדיית הפת, הוא יעבור על איסור חמור, איסור הבא ממילא בלי כל פעולה נוספת מצדו. הוא

במובן-מה אנוס, כמו שכתבו התוספות בד"ה קודם שיבוא לידי איסור סקילה, שהרי האדם בכלל לא ישאל את הרב, אלא על דעתו-הוא יוריד את הפת לפני שתאפה כדי להינצל מאיסור סקילה. אלא פירשו התוס', שאם חכמים לא יתירו לו להוריד את הפת, הוא ממלא את דרישותיהם של חכמינו והוא נוהג לפי דעת חכמים, לכן הוא נחשב אנוס שהרי עשה לפי ציווי החכמים ואינו חייב סקילה. ברם במקרה שלנו, הפועלים ובעל המפעל יכולים להפסיק לעבוד בשבת. הם לא הביאו את עצמם למצב שבו הם מוכרחים לעבוד בשבת, אלא ברצונם יכולים להמשיך וברצונם יכולים להפסיק. במקרה זה אין הכרח שאנו נדאג להם שיעברו על איסורים דרבנן כדי להימלט מאיסורי תורה. חכמינו התירו אמנם לרדות את הפת שהוא איסור דרבנן, משום שאם לא יעשה כך הוא בהכרח יבוא לאיסור סקילה, לכן ביטלו במקרה זה את איסור דרבנן. אבל הם לא התירו לאחר שיעשה עבירה כדי להצילו כאשר הוא פשע. אבל אנחנו, על-ידי שאנו מציעים סידורים חדשים המאפשרים לו לחלל שבת באמצעות עבודה שגוררת איסורים דרבנן, נעשים מעין שותפים לעבירה. יש בזה שמץ של חילול השם.

הבאנו את אחד התירוצים של תוס' שמצווה רבה שונה: ⁶ "והא דתנן בהשולח (גיטין מא ע"ב) מי שחציו עבד וחציו בן חורין ואע"ג דבהאי פירקא (לח ע"ב) א"ר יהודה כל שמשחרר עבדו עובר בעשה דלעולם בהם תעבודו, שאני פריה ורביה דמצוה רבה היא כדמשני התם בר"א שנכנס לבה"מ ולא מצא שם עשרה ושחרר את עבדו להשלימו ל"י מצוה דרבים שאני... וגבי חציה שפחה וחציה בת חורין שנהגו בה מנהג הפקר וכפו את רבו בהשולח (גיטין לח ע"ב) משום שהיתה מחזרת וממציאה עצמה לזנות ודומי' לאונסין והוי נמי כמצוה דרבים".

הרשב"א⁷ הקשה ממסכת גיטין מא ע"ב, ואלה דבריו: "מי שחציו עבד וחציו בן חורין שכופין את רבו ועושה אותו בן חורין כדי שיקיים מצות פריה ורביה, ואף על גב דאמר רב יהודה (גיטין לח ע"ב) המשחרר את עבדו עובר בעשה שנאמר בהם תעבודו. י"ל דמצות פו"ר שהיא מצוה בה שעל ידה מתקיים העולם שאני, וכדמשני התם גבי ר"א שנכנס לבהכ"ז ולא מצא שם עשרה ושחרר עבדו והשלימו לעשרה, משום דמצוה דרבים שאני שהיא מצוה גדולה". דבריו אלה דומים לתירוץ של התוס'. אלא שהרשב"א מוסיף חידוש, שייטכן שבחציו עבד וחציו בן-חורין אין איסור עשה בשחרור החציו של העבד, משום שהאיסור "לעולם בהם תעבודו" חל רק בעבד גמור, אבל בחציו בן-חורין "לית בהו משום בהם תעבודו משום צד החירות שבו".⁸ לפי זה נופלות הקושיות של התוס' ואין צורך בתירוץ.

מתוך דברי התוספות אנו למדים, שיש מקרים מוגדרים שאומרים לאדם חטא כדי שיזכה חברך אפילו אם עובר על מצוות עשה. יש להתחשב אם המדובר במצווה דרבים או מצווה רבה. תוס' מביא לדוגמה שחרור עבד כדי שישלם את המניין. ברם, במקרה זה יש מצווה לרבים אבל גם מצווה לעצמו. נימוק זה שיש לו תועלת של מצווה לעצמו — עדיף, שהרי על-ידי פעולתו הוא זוכה במצווה. רואים מדברי התוס' שהם לא התחשבו בנימוק זה. ועוד משמע מתוס', שאם מונעים מציבור עבירה, כגון על-ידי שמסלקים האפשרות של פיתוי לזנות לרבים (אע"פ שאין כאן ודאות שהאשה לא תחזור לסורה ותמשיך לפתות אנשים, אלא הסבירות קטנה יותר), הרי גם כאן עדיף לעבור עבירה זוטא של שחרור השפחה כדי למנוע עבירות של רבים, שהם מבחינת הפיתוי נחשבים מעין אנוסים, כלשון התוס'. ואפשרות שלישית, שפריה ורביה היא מצווה רבה או מצווה דרבים, שהרי קיום העולם

תלוי בזה. כמובן, בכל מקרה יש לדון אם המצווה היא רבה או מצווה לרבים, לפי שיקול הדעת ולפי הנסיבות באותו הזמן.

האם מותר לחלל שבת בשביל הצלת רבים

אחרונים נטו להתיר לעבור על מצוות עשה או לא תעשה כדי להציל את כלל ישראל, ואומרים עמוד וחטא כדי שיזכו כלל ישראל, אפילו אם אין ודאות מוחלטת שההצלה תצליח. במובן־מה הצלה משמד דומה להצלת כלל ישראל.

איתא במגילה טו ע"א: "ויעבור מרדכי. אמר רב: שהעביר יום ראשון של פסח בתענית". רש"י מפרש, שמרדכי לא קיים מצוות אכילת מצה בליל ראשון של פסח, שהרי התענה שלושה ימים. כלומר, מרדכי קיווה שתפילתו ותעניתו, שציוותה עליו אסתר, יעזרו להעביר את רוע הגזירה של המן, ולכן ביטל מרדכי מצוות עשה.

בהמשך מביאה הגמרא: "אמר רבי אבא: שלא כדת היה, שבכל יום ויום עד עכשיו באונס ועכשיו ברצון. וכאשר אבדתי אבדתי, כשם שאבדתי מבית אבא אבדתי ממך". ומפרש רש"י: "ואסורה אני לך, דאשת ישראל שנאנסה מותרת לבעלה וברצון אסורה לבעלה". משמע מן הגמרא, שאסתר סברה שמותר לה, ואולי גם מחויבת, לעבור על איסור חמור לשם הצלת כלל ישראל. אולם אפשר לומר שאין זה נחשב לרצון, שהרי אין אונס גדול מזה, ויש אפוא להשתמש בכל האמצעים כדי להציל את האומה הישראלית.⁹

הצלת יחיד משמד

האחרונים דנים בהרחבה בעניין הצלה משמד של יחיד כאשר ההצלה כרוכה בחילול שבת. מובא בשולחן ערוך, או"ח, סי' שו, סע' יד: "מי ששלחו לו שהוציאו בתו מביתו בשבת להוציאה מכלל ישראל מצוה לשום לדרך פעמיו להשתדל בהצלתה, ויוצא אפילו לשלש פרסאות ואי לא בעי כייפינן ליה". ובסימן שכת, סע' י, כותב הרמ"א: "מי שרוצים לאנסו שיעבור עבירה גדולה אין מחללים עליו השבת כדי להצילו (עיין לעיל סי' שו) (ב"י בשם הרשב"א)". הטורי"זהב והמגן־אברהם מסבירים שאין סתירה בין שתי ההלכות. אומר הט"ז, שם, ס"ק ה: "ולכאורה סותרים אהדדי. ופולגתא היא בב"י בין הרשב"א לתוס'." וצ"ל דשאני הכא שרוצים להצילה ותישאר מומרת לעולם אח"כ. ובה מכריע כדהתוס' דיש להצילה בחילול שבת שזה עדיף מפקוח נפש. משא"כ שיעשה פעם אחת באונס כיון דאונס וחמנא פטריה ואח"כ אין חשש לא יחלל שבת בשביל הצלה זו. כן נ"ל נכון". המ"א, שם, ס"ק כט, מפרש באופן דומה: "דלגבי שלא תמר ולעבור כל חייה הוי חילול שבת איסורא וזטא דמוטב לחלל שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה (ב"י)".

יש מחלוקת יסודית בין בעלי התוס' ובין הרשב"א בדין שמוכא בש"ע. דברי הרשב"א מובאים בבית יוסף:¹⁰ "נשאל הרשב"א על אחת ששלחו לו בשבת שהוציאו בתו מביתו ע"י ישראל מומר להוציאה מכלל ישראל אם ישים לדרך פעמיו בשבת פן יפחידה להמיר אם מותר לילך אפילו חוץ מג' פרסאות למ"ד דתחום ג' פרסאות דאורייתא ואפילו חותם מצד המלכות מי דחינן מצד הספק נפשות והשיב שזה צריך תלמוד. מ"מ כן דעתי נוטה שאין

דומה שבת על הצלה מעבירות לפי שאמרו (שבת ד ע"א) אין אומרין לאדם עמוד וחטוא בשביל שיזכה חבריך, ואפילו איסורא זוטא לא שרינן ליה כדי להציל מחבירו מאיסורא רבה דע"כ לא אמרין בפרק בכל מערבין (לב ע"ב) ניחא ליה לחבר דעבד איסורא זוטא כי היכי דלא לעבד ע"ה איסורא רבה אלא כשאותו איסור בא לע"ה על ידי חבר אבל בענין אחר לא כדמוכח פ"ק דשבת בבועיא דהדבק פת בתנור ועוד צריך תלמוד עד יעמוד הדבר על בוריו".

על זה הוסיף הבית יוסף שדעת התוס' שונה. בהתחלה הקשו ותרצו התוס', כמו שהבאנו לעיל, כמו הרשב"א, אבל בסוף תירצו "פריה ורביה דמצוה רבה היא. ועי"ל היכא דפשע אבל היכא דלא פשע מידי שרי למיעבד איסורא זוטא כי היכא דלא לעביד חכריה איסורא רבה... והשתא אם לתירוצא דמצוה רבה הדבר ברור שאין לך מצוה גדולה מלהצילה שלא יפחידוה עד שתמיר, ואם לתירוצא דמחלק בין פשע ללא פשע, הכי נמי לא פשעה והלכך לחלל עליה את השבת ולפקח עליה שרי ומצוה נמי איכא ואי לא בעי כייפינן ליה...".

נראה לי שהרשב"א בתשובותיו נקט לפי אחד מתירוציו בחידושו, שאין להביא ראיה מחציו עבד וחציו בן-חורין משום צד חירות שבו. לכן הראיות של תוספות נדחו (ראה מה שכתב הגר"א סק"ד). לפי דעת התוס', מחללים את השבת כאשר יש ספק אם יצליחו למנוע שהבת תמיר את דתה, והוסיף הבית יוסף שיש חיוב לחלל את השבת במקרה זה. הרשב"א מסתפק בזה וכתב שצריך תלמוד, אלא נראה שנוטה לומר שאסור לחלל את השבת במקרה זה. נראה לי שהרשב"א יודה, שאם אין ספק שאפשר להציל את הבת שלא שלא תמיר את דתה, מותר לעשות כן. הרשב"א הסתפק רק כשיש ספק אם אפשר להצליח במשימה זו. עוד נראה לי לומר — נוסף לטענה שמוותר לחלל שבת אחת כדי להצילה מחילול שבתות הרבה — ששונה המרת דת מעבירות אחרות כולל חילול שבת, משום שמצילים את האדם היהודי לא רק מעבירות, אלא אם ממיר את דתו הוא יוצא מכלל ישראל. זה דומה לפיקוח נפש שהרי אנוסה היא, או כמו שכתב הט"ז — עדיף מפקוח נפש. ונראה דבריו של ערוך השולחן: "ויש לעשות בזה לפי הבנת הענין". לא כל המקרים דומים, ויש צורך בשיקול הדעת ובידיעת כל הנסיבות הפסיכולוגיות.

דיון בדעתו של ספר חסידים

איתא בחגיגה טז ע"א (מ"ק יז ע"א): "דאמר רבי אלעה הזקן אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו ילך למקום שאין מכירין אותו ויעשה את שלבו חפץ". מפרשים רש"י ותוס' (ד"ה ויעשה מה שלבו חפץ) שמייעצים לו שיעשה עבירה בסתר ולא בפרהסיא, שהוא חילול השם. אולם הר"ח מפרש: "שח"ו שהיה מתיר לעשות עבירה אלא קאמר שילבש שחורים וילך למקום אחר דלבישת שחורים ואכסניאות משברין לכו ולא יבוא לידי עבירה". אולם תוס' חולקים: "סוגיא דשמעתא אינו משמע כדבריו הכא ובריש פרק בתרא דמועד קטן". נחלקו הר"ח ותוס' במחלוקת יסודית: האם מותר לייעץ ליחיד לכתחילה לעבור על איסור בסתר כדי שלא יעבור על האיסור בפרהסיא? הבית שמואל, אה"ע, סי' כג, ס"ק א, מביא את ספר חסידים (סי' קעו במהד' מרגליות): "אם מתירא שאל יכשל באשת איש או בנדה ח"ו טוב לו להוציא זרע לבטלה רק יתענה מ' יום בימי הקיץ או ישב בקור בימי החורף". ההנחה היא, שהוצאת שכבת זרע היא איסור פחות חמור מאיסור אשת איש או נידה.

נראה לי שרבי יהודה החסיד נוקט לפי שיטתו. הוא מבאר שבירת שני הלוחות על-ידי

משה: "מוטב אהי' חייב ואל יהיו כל ישראל חייבים. מוטב לחטוא מעט, כדי שלא יתחייב רבים. וכן מי שיש עליו ספר תורה ורואה שהולכים להשתמד, מוטב להשליך ספר תורה כדי למנוע רבים מעבירה רבה, וכמו שאמרו הרודה פת בתנור, אם יכול לרדותה קודם חבירו. וכן ניחא לחבר דליעבד עבירה קלה ולא יחטיא עם הארץ על ידו עבירה גדולה. וכן משה גרס שעייכב בהר. ועוד שחרה אפו לשם שמים. אמר לו יישר כחך ששברת". סי' קכה מהדורת מקיצי נרדמים. ראה גם מקור חסידים פירוש על ספר חסידים סי' קלח מהדורת מרגליות. ספר חסידים מתיר לחטוא בין באיסור דרבנן ובין באיסור דאורייתא, כאשר על-ידי זה נמנע איסור חמור יותר. לפי דבריו, ההוראה לעבור עבירה קלה כדי להינצל מעבירה חמורה יותר, חלה על היחיד כמו על הרבים או על כלל ישראל. עדיף לעבור עבירה קלה ולא להיכשל בעבירה חמורה, במיוחד אם על-ידי העבירה הוא יכול להציל רבים או כלל ישראל מאיסור חמור. ספר חסידים מתיר אפוא להחליף איסור קל באיסור חמור, לא רק לצורך רבים או למצווה רבה אלא גם ליחידים, שהרי מיעץ ליחיד לעבור על איסור הוצאת זרע לבטלה כדי למנוע חשש של עבירה חמורה יותר. ברם, ספר חסידים גם מרשה לאדם לעשות עבירה כדי לזכות את חברו במקרה שאין שמד, שהרי כל ראיותיו, כגון מרדית הפת, אינן נוגעות לשמד אלא להצלה של יחיד מעבירה. לכן ההיתר של ר' יהודה החסיד גורף ביותר, ולכאורה אינו תואם את דברי התוספות וגם לא את הפסק של המחבר. אולם גם מהסוגיה בחגיגה אין ראייה מוחלטת לפנינו. הגמרא דנה בתחבולה לאיש מאמין, שרוצה לשמור תורה ומצוות אלא שאינו מתגבר על יצרו, ומיעצים לו שילך למקום שאף אחד לא מכיר אותו, וכך לא יחלל את השם בפרהסיא. במקרה שלנו אנו דנים בעובדים ובבעל בית-חרושת, שלא אכפת להם שתיעשה מלאכה בשבת בפרהסיא. להיפך, הם מעוניינים לעבוד בשבת כדי להשתכר ולהרויח יותר. בעל בית-החרושת אמנם מוכן לשנות את הרגלי העבודה הסדירה באופן שהאיסור יהיה רק מדרבנן — וגם זו מדרגה מסוימת — כתנאי שאין זה כרוך בהפסד מרובה. מצדנו אנו שוקלים אפשרות למנוע עבירות חמורות על-ידי תחליף של עבירה קלה, משום שאנו מוטרדים שחברינו יעשו עבירות וכל ישראל ערבים זה לזה. אלא שקשה להתיר לעשות סידורים מיוחדים למטרה זו, משום שבכך כאילו מכריזים שאיסורים דרבנן מותרים או אינם חשובים כל-כך. אולם בספר חסידים יש רמזים שמותר לעשות כל מאמץ כדי להציל רבים מעבירות חמורות, אפילו אם יעברו על איסורים דרבנן. לפי דעתו מותר להחליף איסור חמור באיסור קל בהרבה מקרים שלפי דעת בעלי התוס' הדבר אסור.

החלפת איסור חמור באיסור קל בדיני אישות

בשו"ת אחיעזר, ח"ג, סי' כו, מובא מקרה שנכרייה נישאה ליהודי בנישואין אזרחיים היא רוצה להתגייר ולהמשיך לחיות עם בעלה, ומאיימת שאם בית-דין כשר לא יגייר אותה כהלכה היא תתגייר אצל הרפורמים שלא כהלכה. נפסק בהלכה: "אם אשה היא בודקים שמה נתנה עיניה בבחור ישראל". אחרי דיון מקיף מביא בעל אחיעזר את דעתם של רבי שלמה קלוגר (שו"ת טעם טוב, סי' רל) ושל שו"ת דברי חיים (אה"ע, סי' לו) שנוטים להקל במקרים כאלו, ומוסיף: "ומצאתי יסוד לזה בתשובת הרמב"ם פאר הדור סי' קלב, שנשאל בבחור אחד שקנה שפחה והיא יושבת בביתו אם חייבים בית דין להוציאה מביתו משום שנאמר והייתם נקיים וכו'. והשיב הרמב"ם וז"ל: ודאי מדין תורה צריך לגרשה משם

ואפילו בגיורתה, כי לא דברה תורה נגד היצר, כאשר אמרו וכו' ובתים מלאים כל טוב אפילו כתלי דחזירי. ולא זו הדרך, ולכן מחוייבים בית דין אחר שמועה זו אשר לא טובה שישתדלו בכל עוז ותעצומות לגרש האמת הזאת או שישחררנה וישאנה. ואף כי בנטען על השפחה ונשתחררה אינו יכול לישאנה לכתחילה. אכן כאשר פסקנו בדברים כאלו שיגרש וישא ופסקנו כך מפני תקנת השבים. ואמרנו מוטב שיאכל רוטב ולא שומן עצמו, וסמכנו על אומרים ז"ל עת לעשות לד' הפרו תורתך. ויכול לישאנה, והא' ברחמיו יכפר עונינו, כאשר דבר לנו ואסירה כל בדיליך עכ"ל. וזה יסוד גדול וכו' וע"כ נראה דלפי ראות עיני ב"ד יש מקום לסמוך על הוראת הגאון מוהר"ש קלוגער ז"ל. דברי הרמב"ם הם יסוד גדול, אולם יסוד זה צריך לימוד ועיון רב. לא בקלות אנו משתמשים בהוראה בהיתר המבוסס על עת לעשות לד' הפרו תורתך.

שאלה דומה מובאת באגרות משה, אה"ע, ח"ג, סי' נ: אשה היתה נשואה כדת וכדין. היא נפרדה מבעלה וחיה עכשיו עם איש אחר בנישואין אזרחיים. בעלה רוצה לגרש אותה, אלא שהיא מתנה את קבלת הגט בתנאי שרב יסדר לה קידושין עם הבעל. הגר"מ פיינשטיין נשאל אם מותר לרב לסדר קידושין כדי שהאשה תקבל את הגט, ולהצילה כך מאיסור אשת איש. על זה הוא כתב: "וכן נוהגים כל מורה הוראה שמשתדלים שתקבל גט כדי לסלק איסור אשת איש וריבוי ממזרים בישראל... שלא תהיה אנדרלמוסיה בעולם שהוא צורך הרבים וכשרים וצדיקים, וגם הוא כצורך של כל ישראל שיהיה שייך להתיר איסורא זוטא, אף היה הסיור קידושין מעשה איסור. וכ"ש שאינו מעשה איסור".

לאחרונה יצא ספר שו"ת של בית יוסף על סדר נשים,¹¹ ובו דיון במינקת שזנתה אם מותר לה להינשא תוך כ"ד חודש. הבית יוסף התיר נישואין אלו כדי למנוע איסור חמור יותר. גדולי האחרונים דנו בשאלה זו והתירו לה להינשא בתנאים שונים.¹²

שאלות אלו דנות בתקלות של יחידים הנובעות מתהליכי ההתבוללות בזמננו, שנשים מתחתנות שלא כדת משה וישראל בנישואין רפורמיים או אזרחיים. התוצאות העיקריות הן שייולדו ילדים ממזרים, ולכן אנו מצווים לדרך במתינות כדי להצילם ממזרות. זו בעיה לא רק לממזרים עצמם אלא לכלל ישראל. השאלות האלו יחמירו גם במדינת ישראל, משום שהרבה עולים מרוסיה (מדינות בריה"מ לשעבר) נשואים לנכריות. דיונים בבתי-דין בישראל מבוססים באופן חלקי על דברי הרמב"ם בתשובה שהבאנו, שמוטב שיאכלו רוטב ולא שומן. כאן חל על בתי-הדין "חטא כדי שיזכה חברך", שהרי הם מכריעים להמיר איסור חמור באיסור קל יותר.

וכי אומרים לאדם עמוד וחטא בשביל שתזכה — בקדשים

איתא במנחות מח ע"א: "דאיתמר: תודה ששחטה על שמונים חלות — חזקיה אמר: קדשו ארבעים מתוך שמונים; ורבי יוחנן אמר: לא קדשו ארבעים מתוך שמונים. ולא מי איתמר עלה. אמר רבי זירא: הכל מודים היכא דאמר ליקדשו ארבעים מתוך שמונים דקדשה, הכא נמי דאמר ליקדשו תרתי מתוך ארבע. תני ר' חנינא טירתא קמיה דר' יוחנן: שחט ארבעה כבשים על ב' חלות מושך שנים מהן וזורק דמן שלא לשמן, שאם אי אתה אומר כך הפסדת את האחרונים. אמר לו רבי יוחנן: וכי אומר לו לאדם עמוד וחטא בשביל שתזכה, והתנן אברי חטאת שנתערבו באברי עולה ר' אליעזר אומר יתנו למעלה ורואה אני את בשר חטאת למעלה כאילו היא עצים, וחכמים אומרים תעובר צורתן ויצאו לבית השריפה. אמאי, לימא

עמוד וחטא כשביל שתזכה. עמוד וחטא כחטאת בשביל שתזכה בחטאת אמרינן, עמוד וחטא כחטאת בשביל שתזכה בעולה לא אמרינן". מפרש רש"י, ד"ה עמוד וחטא: "זורק שלא לשמן חוטא הוא דאסור לשנות בזבחים". שואלת הגמרא: "ובחדא מילתא מי אמר, והא תניא כבשי עצרת ששחטן בין לפני זמנן בין לאחר זמנן הדם יורק והבשר יאכל, ואם היתה שבת לא יזרוק, ואם זרק הורצה להקטיר אימורין לערב. ואמאי, לימא עמוד חטא בשביל שתזכה. עמוד חטא בשבת כדי שתזכה בשבת אמרינן, עמוד חטא בשבת כדי שתזכה בחול לא אמרינן". ומפרש רש"י, ד"ה עמוד חטא בשבת: "כגון כבשים דזוכה לאוכלן בהן בו בשבת".

לפי הסבר פשוט, נחלקו חזקיה ורבי יוחנן אם מיעצים לאדם לחטוא ולזרוק את הדם של שני כבשים שלא לשמן, כדי שיוכל לזרוק את הדם של השניים הנותרים לשמן. אפשר להסביר את המחלוקת כך: רבי יוחנן סובר, שבהעדר כל עשייה נפסלו הכבשים והחלות, אולם עדיין עדיף שב ואל תעשה והקרבתן ייפסל, מאשר שיחטא על-ידי מעשיו. לפי זה אפשר לומר, שרבי יוחנן מסכים עם חזקיה שנגרמת עבירה על-ידי שב ואל תעשה, שהרי הקרבן נפסל. אלא יש הבדל בין חטא הנובע מהעדר מעשה מצדו לבין חטא שנגרם על-ידי מעשיו. כך אפשר לפרש גם סוגיית כבשי עצרת.

נראה לי שרבי יוחנן לפי שיטתו בירושלמי. איתא בירושלמי שקלים פ"ז ה"ג¹³ (על המשנה): "בהמה שנמצאת מירושלים ועד מגדל עדר וכמתה לכל רוח זכרים עולות נקבות זבחי שלמים". על זה איתא בגמרא שם: "ר' הושעיא רבה אמר לבוא בדמיהן שנו. אמר ליה רבי יוחנן אומרים לאדם צא ומעול בקדשים אלא הילכו בהן אחר הרוב, אם רוב זכרים עולות, ואם רוב נקבות זבחי שלמים. כיצד הוא עושה, מוציאן לחולין וחוזר ועושה אותן עולות". מפרש פני משה, ד"ה רבי הושעיא: "ה"ק שאם בא זה המוציאה לעשות תקנה ולקבל עליו חוב כל דמים שיש בספק אלו הבהמות ורוצה להוציאן לחולין כך הוא דבזכרים דחיישינן שמא עולות הן ויביא ב' דמים של שוויין ויאמר אם זה עולה תהא הבהמה מחוללת על מעות האלו והמעות אחרים יהי' לשלמי נדבה, ואם שלמים היא תהא מחוללת על מעות האלו ומעות האחרים יהיה לעולות נדבה ובדמים הללו יביא הקרבנות ויקריב לנדבה". ד"ה א"ל ר' יוחנן אומרים לו לאדם צא ומעול בקדשים: "בתמיה, שהרי בהמה תמימה שהוקדשה למזבח אסור לחללה וזה בא להימלך כיצד יעשה וכי יאמרו לו עמוד וחטא בשביל שתזכה שיעבור במזיד למעול בקדשים ולחללן כשהן תמימין וכדי שיזכה לתקן הקרבנות של בהמה זו". קרבן העדה מפרש את הסוגיה באופן דומה. כך גם מפרש רש"י בקדושין מה ע"ב, ד"ה וכי אומרים לו לאדם. בסוף מובא בגמרא שם שרבי יוחנן סובר: "ממתין לה עד שתומם ומייתי שתי בהמות ומתנה". מפרש רש"י: "ממתין לה עד שתומם מום קבוע ויהא מותר לחללה ומייתי שתי בהמות חדא לעולה וחדא לשלמים". הרי רבי יוחנן, לפי שיטתו, מציע גם כאן את הפתרון של שב ואל תעשה במקום לחלל תמימים ולזכות בתיקון הקרבן.

חזקיה סובר, שעמוד וחטא עדיף משב ואל תעשה. אפשר לפרש את דברי חזקיה בשני אופנים. האחד — חזקיה סובר, שיש חובה על הכהן לזרוק את הדם של הקרבן על המזבח. הכהן במובן-מה נמצא במלכוד. אין הוא יכול לפטור את עצמו על-ידי שב ואל תעשה, שהרי מחויב לזרוק את הדם, ובלי זריקה הוא מפסיד את הקרבן למזבח. מצד שני, על-ידי זריקה שלא לשמן הוא עושה עבירה. במקרה זה סובר חזקיה, שהחובה לזרוק את הדם בקדשים חזקה יותר, ולכן התיירו את זריקת הדם שלא לשמן. והאופן השני — חזקיה סובר,

שאם התורה חייבה זריקת הדם הרי שאין הכהן נחשב כחוטא, ולכן אינו נמצא במלכוד ואינו צריך לבחור בין שתי אפשרויות גרועות. כך גם בכבשי העצרת — הוא אינו נחשב כחוטא משום שהוא עושה מצווה. לפי סברה זו אין כאן עבירה כלל, ולכן אין כאן מצווה הבאה בעבירה.

יש קצת ראייה מן הגמרא בשקלים לסברה השנייה. אדם שמצא בהמה בירושלים ולא ידוע אם היא עולה או שלמים, אינו מחויב למצוא תקנה לקרבן, ואין זו מצווה שחלה עליו באופן מיוחד. הוא מתנדב למצוא תקנה ומתייעץ מה לעשות. לפי חזקיה, מייעצים לו להוציא את הבהמה לחולין ולקנות בהמה אחרת במקומה. לפי הסברה הראשונה, אומרים לו עמוד וחטא עמוד ומעול רק במקום חיוב או מצווה. במקרה שלנו אין חיוב עליו לתקן את הקרבן, שהרי הוא בא ומתנדב לתקן את הקרבן. קשה לדרוש ממנו עמוד ומעול בדבר שאינו נוגע לו ישירות. ברם לפי הסברה השנייה, הוא עושה מצווה על-ידי שהוא מתקן את הקרבן, אמנם על-ידי חילול של הבהמה. התורה רוצה בתיקון הקרבן שהוא קדושת הגוף, והוא מתנדב לעשות מצווה זו, ולכן אין כאן מעילה.

לפי פירושו מתורצת התמיהה, למה הגמרא בשבת ד ע"א אינה מביאה ראייה מן הסוגיא במנחות לדיון אם מותר לרדות את הפת בשבת לפני שהפת נאפית וכתוצאה הוא עובר על איסור דאורייתא. גרדי קדשים שונים, משום שיש חובה או מצווה להקריב את הקרבנות ולזרוק את דמן על המזבח. אולם הגמרא בשבת דנה איך להציל את האדם מעבירה חמורה על-ידי איסור קל מדרבנן. נראה לי שלזה התכוונו התוס' במנחות, ד"ה חטא בשבת בשביל שתזכה בשבת, באמרם: "תימא יזרוק כדי לאוכלן חי דכי האי גוונא תנן פרק שתי הלחם (לקמן צט ע"ב) ואין זה זכות ואין לחטא בכך. ואין לדמות למה שהתירו לרדותה קודם שיבא לידי חיוב שבת".

הסברה שהעלינו, שכאשר אומרים לאדם עמוד וחטא או צא ומעול אין בכלל עבירה, מאפשרת לנו להבדיל בין שני דינים. הדין האחד — חמרת עבירה חמורה בעבירה קלה אינה מבטלת את העבירה שעשה. אדם שפשע, מייעצים לו לעבור עבירה שאיננה חמורה כדי להינצל מעבירה חמורה. דוגמאות שהבאנו הן: מותר לרדות את הפת בשבת, כדי שלא תיאפה הפת בשבת ויהיה חייב סקילה; מותר לחבר לומר מלא לך כלכלה זו של תאנים מתאנתי, שאם לא יעשה כן ייחשב החבר שותף לעבירה, מכיוון שהוא גורם שעם-הארץ יאכל טבל. כך גם מייעצים לאדם שיעשה עבירה בסתר ולא יחלל שם שמים בפרהסיא. דומה גם המקרה המובא בספר חסידים. בכל המקרים הללו, אדם שפשע עבר עבירה אבל הוא ניצל מעבירה חמורה. הדין השני — אנו מוצאים שעשית עבירה אינה נחשבת כעבירה, כגון כשמצוים לאדם חטא, עשה דבר האסור, כדי שיזכה חברו. הראינו שמותר לומר, ואפילו מצוים לומר, חטא כדי להציל אדם או רבים מעבירה בתנאים מסוימים. במקרים אלו פעולתו אינה נחשבת לעבירה. אם האיסור הוא מדרבנן, אפשר לומר שהחכמים לא העמידו את דבריהם במקום האיסור, וביטלו את האיסור במקרים אלו. אם יש מצווה דרבים או מצווה רבה או מניעת רבים מלעבור על איסורים כגון זנות, מותר לעבור על איסור עשה לכתחילה. גם כאן איש אינו עובר על איסור. אם יש סכנת שמד של יחיד, נסק שכופים את האב או איש אחר להציל את בתו משמד, אם יש סיכוי להצלה, אפילו אם ההצלה כרוכה בחילול שבת. אין בחילול שבת עבירה, שהרי הוא עושה מה שחכמים תובעים ממנו וגם לפעמים כופים עליו לעשות. אי-אפשר לתבוע מאדם שיסתכן בעבירה ויחלל שבת בפרהסיא כדי שיזכה חברו,

אלא אם מובטח לו שאין במעשה שלו עבירה כלל. בענייני אישות ראינו שהתירו לנשים להתחתן אע"פ שנישואין אלו אסורים. בתידין עשו זאת כדי למנוע איסורים חמורים, כגון ממזרות או איסור אשת איש. בהכרח צריכים לומר, שביתדין המתיר אינו עושה עבירה. בתידין מוסמכים לפסוק את הדינים שהבאנו לעיל, כדי למנוע עבירה שיש לה השלכות ציבוריות חמורות.

הבחנה זו בין שני דינים — דין העושה איסור קל כדי להינצל מעבירה חמורה נחשב כחוטא, ודין העושה עבירה כדי לזכות את חברו או כדי לעשות מצווה לרבים או מצווה רבה אינו נחשב כחוטא — אינו מוסכם על כל הראשונים והאחרונים. ראינו שחלק מן הראשונים והאחרונים השוו את הדין המובא בגמרא בשבת הדין ברדיית הפת או את הגמרא בעירובין, לדין הצלה של יחיד או רבים או לדין שחרור עבד כדי להשלים מניין (הרשב"א אלא שהוא נשאר בספק, ומדברי ספר החסידים). אעפ"כ נראה לי שזו דעת התוס', המ"א, הט"ז ואחרונים אחרים.

נראה לי, שאין כל קשר בין הסוגיות במנחות ובשקלים ובין הבעיה של מניעת חילול שבת על-ידי המרת איסור דאורייתא באיסור דרבנן. הסברנו את הסוגיה במנחות, שהקרכת זריקת הדם או הקרכת כבשי עצרת הן מצווה וריח ניחוח לה, לכן אומרים לו עמוד וחטא בשביל שתזכה. אין הוא פושע או גורם לפשיעה, אלא לפי חזקיה הוא נקלע למצב שאין לו מוצא. אבל בענייננו, האדם מחליף חטא חמור בחטא פחות חמור, ועל זה לא אומרים עמוד וחטא. אין מצווה להתקין מכשור מיוחד, מערכת מיוחדת לשבת, לעושה עבירה במזיד כדי להצילו מעבירה חמורה. הוא ימשיך לחלל את השבת בעתיד, ואולי גם לא אכפת לו להינצל מעבירה חמורה. אילו רצה היה יכול לעשות מאמץ כדי להימנע מחילול שבת ולסגור את בית-החרושת או למצוא מקום עבודה אחר (אלא אם אנסו אותו באיומים, שאם לא יעבוד בשבת יפטרו אותו מעבודתו הסדירה). על כל פנים, אנו מסייעים לעוברי עבירה על-ידי שאנו מתקינים מכשור מיוחד שבהכרח הוא עושה עבירה של איסור דרבנן.

תשובות נוספות בעניין איסורי כשרות, גילוח בספירת העומר, ושבת

בשו"ת יביע אומר ח"ו, יו"ד סי' ג, דן באריכות, אם מותר לשוחט לשוחט דבר שנראה לו שהוא טרף, כדי להציל את הקונה שלא אכפת לו לאכול דבר טרף מאיסור נבלה. ופסק: "וברור שישוחט העוף להצילו ממכשול איסור נבלה וא"צ שיודיענו מכיון שברור לשוחט שלא ישמע לו בעל העוף להמנע מאכילתו". התשובה דומה במקצת לתשובה אחרת של הגרצ"פ פרוק בשו"ת הר צבי, יו"ד, סי' יט. שם דן אם השו"ב חייב לבדוק את הריאה כאשר הוא שוחט בקיבוץ שבו החברים אוכלים טריפות. הגרצ"פ התיר לשוחט בלי בדיקת הריאה כדי להציל ממכשול של אכילת נבלה, משום שטריפה זו אינה מעיקר הדין אלא מנהג בעלמא.

החיד"א בשו"ת חיים שאל, ח"א, סי' ו, מביא מעשה שדומה במקצת לענייננו. בעיר מסוימת רוב הציבור נכשל בעוון גילוח בתער. הציבור הבטיח לקבל על עצמו שלא התגלח בתער בעתיד, אם יורשה לו להתגלח בימי ספירת העומר. ביתדין של העיר נטה להתיר להתגלח בימי הספירה. השאלה היא אם מותר לבטל מנהג שהתקבל בכל תפוצות ישראל, כדי שהציבור ימנע מאיסור חמור. החיד"א התיר לעשות כן, והוא הסתמך על תשובת הבית

יוסף שהזכרנו לעיל. אולם נראה לי, שההיתר לבטל מנהג שלא להסתפר בימי הספירה קל יותר מאשר לבטל איסור דרבנן, שחכמינו נתנו תוקף לפעמים לאיסור דרבנן כמו איסור דאורייתא.

איתא בשבת קג ע"א: "מי שהחשיך לו בדרך נותן כיסו לנכרי ואם אין עמו נכרי מניחו על החמור. מאי טעמא שרו ליה רבנן למיתב כיסיה לנכרי. קים להו לרבנן דאין אדם מעמיד עצמו על ממונו, אי לא שרית ליה אתי לאיתויי ד' אמות ברה"ר". הרמב"ם, הלכות שבת פ"ו הכ"ב, פסק: "מי שהיה בא בדרך וקדש עליו היום והיו מעות נותן כיסו לנכרי להוליכו לו ולמוצאי שבת לוקחו ממנו. ואף על פי שנתנו משחשיכה מותר מפני שאדם בהול על ממונו ואי אפשר שישליכנו. ואם לא תתיר לו דבר זה שאין איסורו אלא מדברי סופרים יבא להביאו בידו ועובר על מלאכה של תורה". הרמב"ם פסק אפוא, שמותר לתת לנכרי אף כאשר כבר קידש עליו יום השבת, ולא רק לפני התחלת השבת. בשולחן ערוך או"ח, סי' רמד, סע' ו, מובא: "יהודי הקונה מכס ומשכיר לו אינו יהודי לקבל מכס בשבת מותר אם הוא בקבולת, דהיינו שאומר לו לכשתגבה מאה דינרים אתן לך כך וכך". מדובר שכל אחד יודע שהעסק הוא של יהודי, דהיינו יש כאן שאלה של פרהסיא. האחרונים כתבו שני טעמים למה התירו איסור דרבנן זה. א. גביית מכס דורשת גם כתיבה בשבת. אנו חוששים שאם לא נתיר לנכרי לגבות את המכס בשביל היהודי, היהודי בעצמו יגבה אותו, שאם לא כן הרי הוא מקפח את פרנסתו ועלול לבוא למצב שהוא יכתוב בשבת. כלומר, מתירים איסור דרבנן כדי למנוע איסור רבה. ב. בהפסד מרובה הקלו חכמים.¹⁴ לפי סברת הט"ז, יש מקום לעשות מאמץ להחליף איסורי דאורייתא באיסורי דרבנן כאשר יש הפסד מרובה. ברוב התעשיות, בעלי התעשייה מעוניינים להפעיל את המכונות בשבת, משום שיש הפסד גדול מאוד אם המפעל מושבת בשבת. אלא נראה לי, שיש הבדל בין מכס הנקנה מרשות ממלכתית בחוץ לארץ, שם קניין הזכות לגבות מכס מותנה בגביית המכס במשך כל ימות השבוע, לבין מדינה יהודית שצריכה לדאוג שאזרחיה יוכלו לשמור את השבת.

כך גם מצאנו בכתובות ע"ב, כי "בדליקה התירו לומר (לאינו יהודי) כל המכבה אינו מפסיד". ומפרש רש"י: "בשבת דמתוך שאדם בהול על ממונו אי לא שרית ליה אתי לכבויה". וכך גם נפסק להלכה בש"ע או"ח, סי' שלד, סע' כח.

מעשה של רבי ישראל סלנט

מסופר על הרב ישראל סלנט:¹⁵ "פעם נזדמן לו לשובות באחד הכרכים בבית מלון ידוע. בשבת הרגיש בצעיר אחד, אכסנאי במלון, כשהוא יושב בעיצומו של יום ורושם חשבונותיו. עם כל הזדעזעותו של ר' ישראל למראה חלול זה, לא הגיב בשעת המעשה ולא כלום. במשך היום החל להתחקות על שורשיו של אותו צעיר, ונודע שהוא עובד כסוכן בפירמה מסחרית גדולה ומוטל עליו לנהל יומן ולמסור יום יום, לרבות שבת, דין וחשבון מעסקיו. רבי ישראל נכנס אתו בשיחה ארוכה, וגילגל עמו, ואחרי שנוכח שאין אפשרות לכפות עליו שיעזוב לגמרי אותה המשרה, השפיע עליו שיקצר לכך לפחות בכתיבתו. ובמוצאי אותה השבת ישב אתו ר' ישראל עד שעה מאוחרת ועזר לו למצוא את הנוסחה הקצרה ביותר לרפורט שלו, כדי להשתמש בו ביום השבת למעט בזה בחלולה כמה שאפשר". למדתי מסיפור זה שר' ישראל סלנט לא חסך מזמנו היקר, ולימד את הצעיר

הנהלת חשבונות כדי שימעיט באיסורי דאורייתא. ר' ישראל לא חשש שמא יאמרו הבריות שהוא התיר לצעיר לכתוב בשבת אם כי בשיעורים קטנים יותר. מזה הסקתי כאשר ישבתי בוועדה הממשלתית, שתפקידה היה למעט עבודה בשבתות בכתי-חרושת במדינת ישראל, שיש חובה לעשות מאמץ גדול כדי להקטין את מספר היהודים העובדים בתעשייה בשבתות, אע"פ שלא יכולתי להשפיע שכתתי-חרושת יסגרו לגמרי בשבת. הרב יחזקאל אברמסקי זצ"ל הפציר בי פעמים מספר שלא להתפטר מן הוועדה באומרו: "לא בורחים מן המערכה ומן המלחמה. אם אתה מצליח להקטין את מספר העובדים שמועסקים בשבת, אפילו רק יהודי אחד, הרי זה נצחון. אסור לך להתחשב מה שיאמרו הבריות כאילו אתה כחבר הוועדה מתיר להעסיק עובדים בשבת. מתפקידך ללחום לצמצם את היקף חילול שבת, בלי להתחשב מה ירננו הבריות".

הצעות

כאשר באים להחליט אם להתיר איסורים דרבנן או לעשות סידורים שקשורים באיסורים דרבנן אבל על-ידי זה מונעים איסורים דאורייתא, יש להבחין בין מקרים שונים. יש צורך בתבונה, בחכמה, בשיקול הדעת, בהבנת הנפש הפועלת, בהשלכות הציבוריות של פסיקה זו, ובמיוחד בסייעתא דשמיא. מוצע להבחין בין קטגוריות שונות, ונביא הצעותינו מן הקלה אל התמורה.

א. חוזרים בתשובה. יש להתייחס לאנשים אלו כמו לתינוקות שנשבו בין הגויים, לקשור אותם בעבותות של אהבה. אין להקפיד עליהם יתר על המידה אפילו אם הם עדיין עוברים על עבירות שונות, וללמד אותם דרך השם לאט לאט, צעד אחר צעד. לכן אין להעיר להם על איסורים שונים, אלא לפי יכולתם הנפשית ורק בזמן המתאים. אם אפשר יש להיזהר לא להיות גורם שיעברו על איסורים נוספים.

ב. יחידים המאמינים בתורה ומצוות, אלא נכשלים בדבר עבירה. על אנשים כאלו חל היסוד של הרמב"ם, שמאומץ על ידי בעל אחיעזר, שמוטב שיאכלו רוטב ולא יאכלו שומן. נראה לי שגם יהודים שהתרחקו מתורה ומצוות, משום שלא היתה להם אפשרות מעשית לקיים את המצוות בגלל לחץ חברתי וסביבתי או בגלל לחץ של פרנסה, נכללים בקטגוריה זו. האמרה "עשה טוב" עדיפה ויכולה להשפיע לשנות את דרכיהם. הדגש המתמיד "סור מרע" עלול לגרום התרחקות נוספת. ברם, אסור לתת ליהודים אלו עצות שעלולות להביא אותם למצב שבו האפשרות היחידה היא שצריכים לעבור על איסורי דרבנן ועל אחת כמה וכמה על איסורי דאורייתא. בדרך-כלל רוב האנשים האלו מודעים לאיסורי דרבנן. לכן, היתר לעבור על איסורי דרבנן עלול להתפרש שאיסורי דרבנן אין להם תוקף בדורותינו או שאין האיסורים חמורים.

המסקנה המעשית למארחים אנשים שעלולים לנסוע במכוניות בשבת כדי להגיע הביתה אחרי הארוחה, היא לאפשר לאורחים ללון אצל המארחים. אם האורחים אינם רוצים באפשרות זו, נראה לי שהמארח יצא ירי חובתו. הוא אינו שותף לעבירה, שהרי העבירה לא נעשתה על ידו. (ראה: שו"ת שרידי אש, חלק ב, סי' נו, שדן בין היתר בהבדל אם נותן לאיש דבר האסור ובכך מכשילו לבין הנותן דבר המותר אלא שיש חשש שיעשה את הדבר האסור, וזה לפי מה שכתב הריטב"א. בין היתר דן בעל שרידי האש גם בשאלה אם מותר לתת אוכל למי שאינו מברך). בכל העניינים האלה יש צורך בהבנה עמוקה של נפש האדם.

ג. יש מקרים שמותר לייעץ ליחיד לעבור על איסור דרבנן כדי שיימנע מלעבור על איסור דאורייתא. יש מקרים שזה מותר מטעם הדין ואולי כחובה ולא רק כעצה טובה. הרה"ג רבי שלמה זלמן אויערבך זצ"ל הפציר בי לפני שנים להמציא סידור טכנולוגי במרכזיות טלפונית ישנות שימנע איסורי תורה כשמחייגים בטלפון. יש צורך לפעמים לטלפן בשבת לרופא או למרפאה בשביל חולה שאין בו סכנה, ואיסור דרבנן של חיג בטלפון יש מקום להתיר. (ראה אור"ח, סי' שז, סע' ה': "דבר שאינו מלאכה אלא משום שבות מותר לישראל לומר לנכרי לעשותו בשבת והוא שיש שם מקצת חול"י". ראה גם: שו"ת רעק"א, סי' ז). הוסיף על זה הגרשו"א, שמצווה למנוע שהציבור יעבור איסורי דאורייתא. (לפני שנים, במרכזיות הטלפונית הישנות, המחייג היה גורם להדלקה של נוריות במרכזייה. כיום רוב המרכזיות פועלות בטכנולוגיה דיגיטלית, ואין בהן נוריות בכלל. כמו שצוין בספרי, בפרק 10, אין מקום לחשוש לאיסור כתיבה או רושם משום שהשיחות אינן נרשמות על נייר אלא רק על דיסק מגנטי. אמנם כל 15 דקות נדפס במרכזייה המספר הכולל של השיחות המקומיות שעברו דרך המרכזייה בפרק-זמן זה. כדי להדגים זאת, נניח שתוך 15 דקות עברו 237 שיחות, לכן נרשם המספר 237. אם אדם יעשה שיחה נוספת תוך 15 דקות, המספר שיופיע בדפוס הוא 238. אבל לא נדפס דבר תיכף אחרי החיג).

ד. נראה לי שאסור לעשות סידורים על-ידי טכנולוגיה מתוחכמת, המבטלת איסורי דאורייתא בשבת אבל יוצרת במקומם איסורי דרבנן. איסור זה חל במיוחד על מפעלים תעשייתיים שאינם חיוניים ומופעלים בפרהסיא. היתר כזה יתפרש כאילו איסורי דרבנן אין להם תוקף היום. אין להתיר דבר שגורם לקלקול של רבים, במיוחד במדינה יהודית, אלא אם זה קשור במצווה או הוראה זמנית בלבד.

ה. דברים הנוגעים לכלל ישראל או לציבור גדול הם בגדר מצווה דרבים, ולכן יש לפעמים מקום להתיר איסורים מסוימים כדי למנוע שיעברו על איסורים חמורים שעלולים להביא לחילול השם. יש גם מקום, בתנאים מוגדרים ואחר שיקול הדעת, לומר ליחיד חטא ותזכה את הרבים. הבאנו דוגמאות במאמר זה. ברם הדבר צריך שיקול דעת של גדולי חכמי ישראל, המתמצאים במצבים הנוגעים לציבור וגם שוקלים בצעדיהם השלכותיה על פסיקה זו לטווח ארוך. נראה לי שיש לפסוק בכל מקרה לגופו של עניין ולא בהכללה.

ו. הצלת יחיד או יחידים משמד או של סכנה רוחנית של יחיד (כגון התמכרות לכת של גורו, ואולי יש ספק פיקוח נפש כאשר אדם מתמכר לכת של גורו), נראה שלפי דעתם של רוב האחרונים מותר לעבור על איסורי דאורייתא פעם אחת, ובתנאי שיש סיכוי סביר שהתערבות כזו יכולה להציל את היהודי משמד (הרשב"א חולק על דעה זו, רק כאשר יש ספק אם המאמץ להצלה יצליח. אבל אם יש סבירות גדולה שיכול להצליח, כגון שהאיש נחטף נגד רצונו כדי להכריח אותו להמיר דתו ואפשר להצילו, גם הרשב"א סובר שמותר לחלל את השבת כדי להצילו). גם כאן יש צורך בשיקול הדעת ובהבנה עמוקה של נפש האדם.

יש להדגיש שהצעות אלו אינן נוגעות למכשור של מפסק גרמא או מכשור אחר, שפיתחו מכוני תורה והלכה שמנסים למצוא פתרונות לפי ההלכה לבעיות שהזמן גרמן. סידורי טכנולוגיה אלו מאפשרים הפעלה בשבת של מכונות שונות, כגון מכונות יצור חשמל, בהפעלת בתי-חולים, שהן חיוניות לציבור בלי איסורי דרבנן. מי שמחמיר יכול להחמיר על עצמו, אבל אין לו רשות לבוא בדרישות מחמירות לציבור שלם שאינו יכול לעמוד בהן. דרישות מוגזמות יגרמו לחילול שבת. וכך הורה לנו גדול הפוסקים הרא"ש (נדה פ"י סי' ג):

"אין לנו אלא מה שמרצאין אנו בש"ס. אם אדם חשוב מרוב ענותו ופרישותו אינו רוצה לסמוך על עצמו לעשות מעשה, ינהג מדת פרישותו לעצמו. אבל לא ניתן לכתוב בספר להורות בו לדורות הבאין. כי מצינו הרבה בש"ס שחשו חכמים לתקנת עגונות והקילו מאוד. כל שכן שלא יורה אדם להחמיר מדעתו, אם לא שיביא ראיות ברורות מן הש"ס". ובתשובותיו ב, יז הוסיף: "הבא להחמיר עליו להביא ראיה ברורה וחזקה, כי התורה חסה על ממונם של ישראל". אם כך כתב הרא"ש על דבר שנוגע ליחידים, על אחת כמה וכמה אנו מזהרים שלא להחמיר כאשר אפשר לתקן את המצב לציבור שלם. הקב"ה ישמור על כלל ישראל, שלא יתעוררו שאלות שקשה להכריע בהן.

הערות

- * המאמר הזה מעובד מנספח מספרי: חקרי לב — עיונים ובידורים בעניין חשמל מודרני בשבת, שעומד להופיע בשנת תשנ"ה בהוצאת מוסד הרב קוק. תמצית המאמר נכתבה בשנת תשנ"א.
- 1 עקידת יצחק, וירא, שער כ, בעניין חטאי סדום.
- 2 נפש הרב, הוצאת ראשית, ירושלים, תשנ"ד, עמוד רלג. ראה גם אגרות משה, יורה דעה סי' נב.
- 3 יש להניח, שאנשים נכנסו לאוטובוס לפני השקיעה והנהג הסייע אותם בשבת. הבית יצחק יו"ד ח"ב, מפתחות והגהות לסי' לא, עמ' קנח, אסר לנסוע בשבת ברכבת חשמלית שהנהג הוא גוי. סיבת האיסור היא, שמשקל האנשים בהכרח גורם לעומס גדול יותר של חשמל. הבית יצחק הבין כבר או את חוק שימור האנרגיה. ייתכן שרבנים שהתירו לנסוע בשבת באוטובוס הנהוג על-ידי גוי באירופה לא היו ערים לכל הבעיות היסודיות, אלא התמקדו בעיקר על אמירה לעכו"ם. ראה גם מאמרי "שימוש במעלית אוטומטית בשבת", תחומין, ה (תשד"מ), עמ' 58; ובספרי: בירור מושגים — כוח כוחו כוח שני בהלכה, ירושלים, תשנ"ב, הרפסה שנייה, עמ' ריב.
- 4 שו"ת אגרות משה, או"ח, חלק ב, סי' ט וסי' י, דן בפירוש דברי הרמב"ם. המגן אברהם, סי' רנד, ס"ק כב, הביא את קושיית הקקין דיונה, למה לא העמידו חכמים את דבריהם במקום כרת ברדיית הפת כמו שהעמידו בערל טמא, שצריך הזאה מדרבנן, גזירה שמא בשנה הבאה אחרי שהתגיר הוא יהיה טמא בערב פסח, ויאמר שכמו בשנה הקודמת לא הייתי צריך לטבול גם הפעם אין אני צריך לטבול. אע"פ שהזאה בשבת היא רק איסור דרבנן, ומשום שחכמים לא התירו לו לטבול, הגר אינו יכול לאכול קרבן פסח כאשר הוא כבר מחויב לאכול, העמידו חכמים את דבריהם באיסור כרת. ורבי עקיבא איגר תירץ את תמיהתו של קקין דיונה, שחשוב שלא יעשה איסור של מלאכה מדאורייתא. על זה כתב האגרות משה, שאלו דבריו של הרמב"ם "קודם שיאפה ויבוא לאיסור מלאכה". ראה גם דיון בשו"ת דובב מירשים, ח"א, סי' ע. ויש בזה אריכות גדולה.
- 5 ש"ע או"ח, סי' תרנב: "צ"ע אם מותר לשלוח לחבירו ד"ה א"א חטא בשביל שיזכה חבירו. ונ"ל דאם פשע במה שלא הכין לו לולב קודם יו"ט אסור לשלוח לו, ואם לא פשע מותר, עס"ס שו"כ וכו'".
- 6 תוס' כאן בסוגיה. וכן: בפסחים פח ע"ב, ד"ה כופין את רבו; גיטין מא ע"ב, ד"ה כופין את רבו; בב"ב יג ע"א ד"ה כופין את רבו; עירובין לב ע"ב ד"ה ולא ליעבד עם הארץ איסורא רבה. יש שינויים קטנים בין הלשונות בתוס'.
- 7 לשבת ד ע"א, ד"ה הא דאמרינן וכי אומרים לו לאדם עמוד וחטא.
- 8 דבר אברהם, סי' לט בהגה"ה, הסביר את דברי הרשב"א. הרשב"א סובר, שמכיוון שיש בו גם חציו בן-חורין ואסור להעביר בן-חורין, ממילא אין העבד יכול להשתעבד כולו. וראה: נודע ביהודה, מהדורא תניינא, סי' קד; שו"ת באר יצחק, אה"ע, סי' א. ולכאורה דברי הדבר אברהם מדויקים בלשונו של הרשב"א.
- 9 ראה: תוס' מגילה שם, ד"ה כשם שאברתי; מהרש"א, שם; יערות דבש, דרוש ט.

- 10 בית יוסף, טור או"ח, סי' שו. דברי הרשב"א הם בשו"ת, חלק ז, סי' שסז בשינויים קטנים. ידידי פרופ' ח"ו דימיטרובסקי הפנה אותי לתשובה נוספת של הרשב"א בספר הבתים, דף א, סי' ל: "ולענין מה ששאלת בא' ששלחו לו בשבת שהוציאו את בתו מביתו בחזקה ע"י ישראל משומד להוציאה מכלל ישראל והיא צועקת ושלחו שישים לדרך ואפי' בשבת פן יפחידוה ותשתמד, מהו להתיר שילך בשבת להציל ואפי' חרץ לג' פרטאות דאורייתא ואפילו להביא בידו מצד המלכות, מי דחינן בספק זה את השבת כדדחינן בשבת בספק נפשות.
- תשו' הדבר צריך תלמוד ומ"מ כך דעתי נוטה שאין דוחין את השבת על הצלה מן העבירות לפי שאמ' שאין אומרים לו לאדם עמוד וחסווא בשביל שיוכה חבירך ואפי' איסורא זוטא לא שרינן כדי להציל את חבירו מאיסורא רבא דע"כ לא אמרו בעירובין ניהא ליה לחבר דליעביד עם הארץ איסורא רבה אלא כשאותו איסור בא לו לעם הארץ ע"י החבר כי ההיא דהתם דא"ל צא לקוט לי כלכלה של תאנים מתאנתי דשרי ליה לחבר לתרום עליה שלא מן המוקף כדי שלא יאכל אותו עם הארץ בגרמתו טבלים אבל בענין אחר לא כדמוכח בריש פ"ק דשבת כבעיא דרב ביבי בר אביי כהדביק פת בצנור. ועוד צריכה תלמוד עד שיעמוד הדבר על כוריו".
- 11 יש מהדורה ישנה, שו"ת דיני נשים חלק 6, הוצאת שאלוניקי, שנת ישמ"ח. לפני כמה שנים יצאה מהדורה חדשה; ולאחרונה יצא הספר בעוד מהדורה.
- 12 ראה, למשל: שו"ת חתם סופר, אה"ע, ח"ב, סי' קכה; שו"ת חמדת שלמה, סי' ז; שו"ת באר יצחק, אה"ע, סי' א; שו"ת ר' עקיבא איגר, סי' צה; שו"ת מהרש"ם, חלק ז, סי' קד; ועוד הרבה אחרונים אחרים.
- 13 וכן ירו' קדושין פ"ב ה"ד בסוף; בבלי קדושין נה ע"ב, בשינויים קטנים.
- 14 ט"ז שם, ס"ק ו. הט"ז מביא את דברי המרדכי בשם מהר"ם, שההיתר מבוסס על הסברה א. הבית יוסף הקשה על המרדכי וכתב שגם בגביית מכס יש חשש שיבוא לעבור על איסור דאורייתא. הט"ז הכריע שההיתר הוא משום הפסד מרובה. הישועת יעקב אינו מסכים לסברת הט"ז. סברת הט"ז מקיפה ומקלה יותר בדרך-כלל. כל פעם שיש הפסד גדול, יש מקום לשקול להתיר איסור דרבנן.
- 15 תנועת המוסר, בספרו של הרב ד' כץ, הוצאת ביתן הספר, תשי"ב, כרך א, עמ' 229.

